

UOT 316

Nuray Qibləliyeva

Bakı Dövlət Universiteti, dissertant
nuray-qiblaliyeva@mail.ru

DƏYƏR İNSAN FƏALİYYƏTİNİN REQULYATİV ƏSASI KİMİ

Məqalədə dəyərlərin insan fəaliyyətinə və insanın mahiyyətinə yanaşmada yalnız sistemlilik şəraitində dərk edilməsi, requlyativ əsas kimi mümkünlüyü araşdırılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, dəyərlər insanın varlığına və fəaliyyətinə nizam gətirir. Dəyər mədəniyyəti həyatın bütün şərtləri ilə formalaşır, fəaliyyətə daxil olmaqla reallıqla uyğunlaşdırılır, davranışların əsasını təşkil edir və onları tənzimləyir. Fəaliyyət və dəyər arasındakı əlaqə qarşılıqlıdır, fəaliyyət anlayışı dəyər olmadan müəyyən edilə bilməz. İnsan fəaliyyətində isə bölgü yoxdur Subyektiv motivli fəaliyyətlər həmişə obyektiv başa düşülür və həyata keçirilir. Dəyərlərin müxtəlifliyi insan fəaliyyətinin strukturunun müxtəlifliyini tam əks etdirir. Dəyərlər insan fəaliyyətinə yönəlmiş normativ tələblər kimi çıxış edir.

Açar sözlər: dəyər, insan, fəaliyyət, davranış, məqsəd, requlyativ əsas, varlıq, nizam

Müasir dövrdə bəşəriyyət varlığın maddi və humanitar əsaslarını qorumaq kimi ən kəskin problemlərlə üzləşmişdir. Artan texnogen və sosial fəlakət şəraitində keçmişə, dünya müharibələrinin dəhşətlərinə, totalitarizmə nəzər saldıqda insan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə təcili ehtiyac yaranır. Aydın olur ki, şüur özünü tənqidsiz yüksəltmə nəticəsində yaranmış layihələr, ictimai quruculuq məqsədləri əsasında həyatı qurmaq iqtidarında deyil. Tarix bizi etiraf etməyə məcbur edir ki, çox vaxt xeyirxah məqsədlər, onların həyata keçirilməsinin rəşional şəkildə yoxlanılmış vasitələri cinayətlərə gətirib çıxarır, həyata daxil olanda saf ideyalara nail olmaq qeyri-insani, əxlaqsız ictimai-siyasi təcrübə formalaşdırır. 20-ci əsr açıq şəkildə göstərdi ki, təbiətin, cəmiyyətin rəşionalist sxemlərə uyğun olaraq çevrilməsinə, yenidən qurulmasına istiqamətlənmə texnogen mədəniyyətin dominant dəyərinə çevrildi və bunun ardınca (qlobal fəlakətlər təhlükəsi səbəbindən) düzgün seçim məsələsini kəskinləşdirdi. Həyatın təkrar istehsalı üçün sivilizasiyanın əsas texnologiyalarına adekvat dəstək verəcək, sosial nizamın humanitar yüksək standartlarla üzvi birləşməsinə, bilik və dəyərin, həqiqətin və idealın uyğunlaşdırılmasına töhfə verən fəaliyyətin belə əsaslarının inkişafına mühüm ehtiyac vardır. Köklü sosial dəyişikliklərə səbəb olan xeyirxah məqsədlərlə fəlakətli nəticələr arasındakı təhlükəli uçurum aradan qaldırılmalıdır. Bu tədqiqat fəaliyyətin dəyər əsaslarının mücərrəd rəşionalist ideallarla deyil, real həyatın imperativləri ilə qidalanmalı olduğunu əsaslandırmağa həsr edilmişdir.

Fəlsəfədə dəyərin insan fəaliyyətinin tənzimləyici, aksioloji prinsiplərinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Dəyərin insan fəaliyyətinin requlyativ əsası kimi təhlili bütövlükdə bölünməmiş münasibətlərin müəyyən aspekti kimi dərk edilir.

İnsan tarixdə gerçəkliyə və özünə antropo-sosial-mədəni genesis prosesi gedişatında formalaşır. İnsan fəaliyyətin strukturunun, dəyərlər və fəaliyyət arasındakı əlaqənin sabitliyinin təhlili real olaraq dəyər yönümlərinin konkret insan fəaliyyətində tutduğu yeri aydınlaşdırır. İnsan fəaliyyətinin təhlili, fəlsəfi səviyyədə şərh edilməsi, obyektlərin aləminə yönəlmiş subyektin fəaliyyətinin digər subyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi, fəaliyyət strukturunun mənəvi

tənzimlənməsi səviyyəsində müəyyən edilir.

Heyvan həyatının bioloji təşkilindən insan fəaliyyətinin sosiomədəni təşkilinə keçid baş vermişdir ki, bu da fərdin davranışının genetik olaraq ötürülən proqramlaşdırılmasını ifadə edir. Fəaliyyət prinsipləri işlənib hazırlanması zamanı insan fəaliyyətinin instinktdən kənar nəzarəti təmin edəcək psixikanın inkişafı tələb olunur. Çünki onun təhlili, obyektlərin dünyasına yönəlmiş subyektin fəaliyyəti kimi, digər subyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsi fəaliyyət strukturu kimi fəlsəfi səviyyədə şərh edilməsi və təcrübə, mənəvi tənzimlənmə və praktiki-mənəvi, bədii və yaradıcı səviyyəsində fəal imkanlar və ehtiyaclarla müəyyən edilir. Onun ehtiyacları ilk növbədə təbii mühiti dəyişdirməkdir. Onu maraqlarınıza uyğunlaşdırmaq praktikanın funksiyasıdır. Bu problemləri birgə həll edən subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi - insanlar arasında praktik ünsiyyət. Hər iki hərəkət instinktiv olmadığı üçün, onların idarə edilməsi həyata keçirilməli olan informasiya dəstəyi tələb edir. Bu məqsəd üçün zəruri və kifayət qədər olan aşağıdakı formalar mövcuddur.

“Birincisi, məqsəd qoyma və ya layihələndirmə şəklində, yəni layihələndirmə üzərində yaradılacaq obyektin ideal prototipinin təxəyyül gücü təcrübə və subyektin özünün prototipi, özünü görmək istədiyi kimi olan forma; ikincisi, dünyanın dərk olunması və dünyada özünü anlama forması. Çünki yalnız bilik əsasında insanın dünyanı və özünü məhsuldar dəyişdirmək təcrübəsi mümkündür; üçüncüsü, subyektin fəaliyyətinin dəyər yönümünə istiqamətləndirilməsidir ki, onsuz bilik reallaşdırılmamış qalır və layihələr - "tələb olunan gələcəyin modelləri", meydana gəlmir, bu gələcək "lazım olan", arzu olunan, yəni subyekt üçün dəyər kimi tanınır; nəhayət, dördüncü, subyektlərin mənəvi ünsiyyətində, birgə hərəkətlərdə, dialoqun gedişində yüksək, səmərəli razılıq, qarşılıqlı anlaşma, mənəvi birlik əldə edilməsidir” [4, c.65]. Deməli, insanların dialoq seçimi və məqsədləri onların ünsiyyətinə rəhbərlik edən dəyərlərlə şərtlənir, fərdlərin ünsüyyətlərini praktiki və nəzəri idraka yönəldir. Bu şəkildə seçilən komponentlərin zəruriliyi və kifayətliyi, sistemli, hərtərəfli başa düşülən fəaliyyətlər formal təhlillə təsdiqlənir, mümkün və dəqiq subyekt-obyekt münasibətləri sistemi aşağıdakı elementar formalarda özünü göstərir: subyekt obyektiv münasibətləri və əlaqələri əks etdirə bilər, yəni dünyanı dərk edir; onu dərk etmək dəyərlidir; o, yeni ideal layihə yarada bilər.

Subyekt onun ehtiyaclarını ödəyən, mövcud olmayan, lakin arzu olunan və ya zəruri olan obyektləri dərk edir; subyektlərarası münasibət – dialoq şəklində ünsiyyət ola bilər. Sinkretik olaraq qarşılıqlı şəkildə birləşən fəaliyyət forması onun ilkin praktiki forması kimi müəyyən edilir. İnsanın fəaliyyətinin ümumi arxitektônicasində dünyanın dəyər qavrayışının tutduğu yerin qanunauyğunluqları nümayiş etdirilir.

Müasir dövrdə mürəkkəb şəraitdə dəyərlər insan fəaliyyətinin tənzimləyici əsası kimi çıxış edir. Belə ki, indiki zamanda insan fəaliyyətinin dairəsi genişlənməmişdir. İnsan bu halda yaranmış mühitə uyğunlaşmalıdır. Bunun üçün isə o, öz fəaliyyət davranış və rəftar sistemində dəyişikliklər yaratmalıdır. “Təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dəyərlər fərdə gerçəkliyi sınağa çəkmək və öz şəxsiyyətini qorumaq şansı verirlər. Hər bir yaş dövrü başqa dəyərlərdən fərqli olaraq istər hissiyyət, istərsə də davranış tərzini baxımından özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Yaşın müxtəlif dövrlərindəki dəyər sistemi, fərdin cəmiyyətdəki əxlaqi və ictimai meyarlar və qanunauyğunluqlarla uyğunlaşmasına səbəb olur. Hər bir insan davranışında təzahür edən ədəb-ərkan, təmizliyə riayət, ailə və təhlükəsizliyinə qarşıdiqqət, məsuliyyət və s. dəyərləri mənimsəməklə öz şəxsiyyətinin qoruyub möhkəmləndirməyə başlayır. Digər tərəfdən dəyərlər güclü stimullaşdırıcı qüvvəyə malik olduqları üçün, fərdi öz hədəflərini reallaşdırmağa doğru yönləndirirlər.” [8]

Tarix radikal sosial dəyişikliyə səbəb olan ideallar və dəyərlər arasında uçurum olduğunu göstərmişdir. İdeya və idealların qavrayışı ilə insan fəaliyyəti təbii, həyatı ehtiyaclardan uzaq, sosial mexanikləşdirmə praktikasına gətirib çıxarır. İctimai düşüncə, ağıl, iradi

prinsiplər oyanır, istiqamətlənir, ideallara uyğun reallıqlar yaratmaq niyyətləri, hərəkətləri öz əksini tapır. İdeal reallıqdan qopmuş obrazlar sistemini təsbit edən səbəbdir. İdeallar elmin hüdudları daxilində sübut olunmur, çünki dəyərlər kəskin mübarizədə, çox vaxt güc tətbiqi ilə bərqərar olur.

Ədalət və mərhəmət əməli və mənəvi cəhətdən əxlaq, xoş niyyət, məqsədyönlü peşəkar fəaliyyət, ümumbəşəri dəyərlər, hüquq, humanitar dəyərlər, onların real həyata keçirilməsinin mümkün olur. Əxlaq qanunu ilə müəyyən edilən, əxlaqi ideala, peşə borcuna uyğun hərəkət etmək bacarığı insanın daxili böyüklüyünü ifadə edən, xoş niyyət deməkdir. Bununla belə, insan fəaliyyəti yüksək humanitar təməllərə cavab verən şəxslərin varlığının özəyində maraq, pragmatik münasibət, şəxsi meyl üstünlük təşkil edir.

Dəyərlərin şəxsi və sosial müstəvidə daşdığı əhəmiyyəti aşağıdakı bəndlərdə xülasə etmək mümkündür: “1) Dəyərlər sistemi bu və ya digər cəmiyyətin məqsəd və qayəsini müəyyənləşdirir, fərdi davranış tərzini və maraq dairəsini müəyyən edən meyarlar üçün əsas rolunu oynayır; 2) Dəyərlər sisteminin ənənəvi dəyərlər və yeni həyat tərzini arasında gedən “çəkişmə”ni yumşaltmaq, fərdlərdəki psixoloji gərginliyi azaltmaq funksiyası vardır; 3) Dəyərlər sistemi ilə sosial mədəniyyət arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Dəyərlər sistemi bu əlaqəni möhkəmlədir, vicdan, zəka və davranışları şəxsiyyətin balanslaşdırılmış komponentləri halına gətirir; 4) Dəyərlər bu və ya digər kollektivi (ailə...) qoruyub saxlayır, onun özü üçün müəyyən etdiyi məqsədlərə çatmağında daxili bütövlüyü təmin edir, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin, müxtəlif qruplarının dəyişməz prinsiplərə bağlılığına imkan yaradır. Məhz bu prinsiplər sağlam ictimai münasibətlərin meydana çıxmasında dəyərlərə bağlılığı zəruri edir; 5) Dəyərlər fərdlərə onlardan tələb olunanı yerinə yetirmək imkanı verir, onlara müsbət uyğunlaşma bacarığı qazandırır. Bu və ya digər kollektivin prinsip və sağlam ideallarına uyğunlaşmaqla fərd özünü həm təmin, həm də təsdiq etməyi bacarır; 6) Dəyərlərə bağlılıq fərddə əmin-amanlıq duyğusu formalaşdırır, nəticədə o, müəyyən psixoloji vəziyyətlərdə, ətraf mühitin təsirləri qarşısında özünümüdafiə mexanizminə sahib olur; 7) Dəyərlər əxlaqi aşınma ilə mübarizədə əvəzsiz vasitələr hesab olunur. Fərdlər, xüsusən gənc nəsillər əxlaq dəyərlərini şəxsi və sosial həyatda əsas meyara çevirdikləri təqdirdə əxlaqsız hərəkətlərdən çəkinir, nalayiq ifadələrdən istifadə etmir, ehtiras və cinsi istəyin əsirinə çevrilmirlər. Dəyərlər düşüncə, vicdan və istəklərə nəzarət mexanizmi rolunu oynayır; 8) Dəyərlər fərdləri psixoloji və əxlaqi baxımdan tərbiyə edir, xeyrə, yaxşılığa, fədakarlığa, dürüstlüyə çağırır; 9) Dəyərlərin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, insanlara müəyyən vəziyyətlərdə əxlaqi cəhətdən necə hərəkət etməyi öyrədir”.[5]

Dəyər subyektin həm zahiri, həm də daxili mənəvi prinsipinə çevrilir, əxlaqi, intellektual, idraki və s. əhəmiyyət kəsb edir, daha dərin mənə daşıyır. Mənəviyyət fərdin sərbəst seçim etmək qabiliyyətində ifadə olunur, mənəviyyət və əxlaq mənəca bir araya gəlir. Mənəviyyət subyektin özünə münasibətdə sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətidir, həyat proqramı və davranışın sosial stereotipləridir. Bununla belə, bununla tükənməsə də, onun dini mənəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Təcrübənin fərdiliyi onun mənəvi varlıq kimi fərdiliyinin əsasını təşkil edir. Təcrübənin zahiri təzahürü ümumi qəbul edilmiş norma və vəzifələrə tabe ola bilər. Əgər insan yaşamaq qanununa əməl edərək təbii bir orqanizm kimi hərəkət edərsə və nəticəni artırmaq üçün ağıldan istifadə edərsə, buna baxmayaraq təfəkkür və məqsəd qoyma proseslərinin ideal xarakteri, onun fəaliyyəti hələ mənəviyyətin təcəssümü deyil. Dəyər sosial davranış normalarına və müəyyən edilmiş qaydalara təsir edir. İnsanın fəaliyyəti, davranış vərdisləri dəyər tənziminin əsasını adətlər, ənənələr, ayinlər və s. təşkil edir. Bu dəyər normaları insanı tədricən inkişaf etdirir, davranışını nizama salır. Humanizm, sədaqət, mərhəmət, məhəbbət kimi dəyərlər insan fəaliyyətində əsas yer tutur.

“Dəyərlər insan, cəmiyyət və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, insan və

cəmiyyətin fəaliyyətinin əsashərəkətverici qüvvəsi olan, subyekt-obyekt münasibətlərində fərdi və sosial baxışları müəyyənləşdirən, maddi və ideal varlıqların sintezini təşkil edən (əşyalar, proseslər, bilik və modellər və s.) rasional və irrasional konstruksiyaların mürəkkəb vəhdət formasıdır. Sosial və mənəvi dəyərlər fərdin digər insanlarla, cəmiyyətlə əlaqəsini təmin edir və bu əlaqə vasitəsilə fərd özvarlığını genişləndirir. Fərd öz varlığını həm cəmiyyətdə, həm də mənəvi sferada genişləndirmək üçün müxtəlif dəyərlərin yaradıcısına çevrilir. Çünki bu yaradıcılıq prosesi, ona öz varlığının fəvqünə çıxmağa və əbədiyyətqazanmağa imkan verir. Deməli, insan dəyərləri dəyərləndirmək vasitəsilə individual səviyyədən sosial, sosial səviyyədən ümumbəşəri, ümumbəşəri səviyyədən metafizik səviyyəyə qədər özünü reallaşdırma və təsdiq edə bilir. Bu prosesdə həm də dəyərlərin özü inkişaf edir və şəxsiyyətin bütün mənəvi potensialının təzahürü kimi ortaya çıxır.” [6]

Beləliklə, dəyər münasibəti insan fəaliyyətinin subyekt üçün obyektin əhəmiyyətinin aşkar olunmasının spesifik və zəruri tərəfi kimi dərk olunma sistemi ilə sübut olunur. Obyekt-subyekt münasibətləri sistemində dəyər münasibəti onun zəruri tərəfidir. Bu o deməkdir ki, dəyər ondan irəli gələn kimi hansısa obyekt, hadisə, proses deyil, mənəvi mahiyyət kəsb edir. Dəyər münasibəti obyektə aid deyil, lakin subyektlə, yəni sosial və mədəni keyfiyyətlərin daşıyıcısı ilə, onun mənəvi fəaliyyətinin fərdi məzmununu müəyyən edir; insan fəaliyyəti və onun kimi çıxış etdiyi real münasibətdir. Dəyər varlıq olmadan, obyekt-subyekt münasibətində yaranır. Dəyər münasibətinə bu yanaşma ilə onu qurmaq, onun struktur modelini nəzərdən keçirmək və buna görə də onu bütöv şəkildə nəzərdən keçirmək mümkün olur. Həqiqətən, dəyər münasibəti qarşılıqlı əlaqədə olan və müəyyən həyata keçirən mənəvi fəaliyyətdir. İnsan fəaliyyəti və dəyər mədəniyyətdə və ictimai həyatda bütöv bir fenomen kimi fəaliyyət göstərir. Onun öyrənilməsinin iki aspekti - daxili və xarici aspektləri nəzərdə tutulur. Daxildən baxsaq, dəyər münasibəti iki tərəfin - dəyər daşıyıcısına çevrilən bəzi obyekt və bir şəxs (və ya qrup müəyyən bir obyektə qiymətləndirən (daha doğrusu, dəyərini təyin edən insanların) münasibətləri ilə formalaşır. Çünki qiymətləndirmə, aksioloji xarakter daşımağa bilər və müəyyən məna kəsb edir. Beləliklə, dəyər obyektin dəyəridir, qiymətləndirmə isə emosional-intellektual əhəmiyyət kəsb edir.

Buradan belə çıxır ki, daxildən baxılan dəyər münasibəti bir növ sistemli bütövlüyün öz məzmunu və forması kimi çıxış edir.

Dəyərin həyatın praktik sferasında - insan fəaliyyətində təzahürü barədə aşağıdakılar göstərilir:

- mənəviyyat sferasının meydana gəlməsi;
- mənəvi dəyərlərə və məqsədlərə ehtiyacı ifadə edən sabit xarakter əlamətləri kimi şəxsiyyətin fəzilətlərinin formalaşması;
- insanın həssas, bioloji təbiətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, fərdin assosial egoist ehtiyacları ilə mübarizə;
- Başqasına, bütövlükdə dünyaya hörmət və qayğının formalaşdırılması;
- təbiət və cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilən, insanın öz həyatın mənasını və fərdin “proqram”a zidd olaraq sərbəst hərəkət etmək qabiliyyətini üzə çıxaran fəaliyyətin mənasızlığına, avtomatik absurdluğuna qarşı çıxmaq;
- yüksəklik forması kimi dini-mistik və fəlsəfi-elmi dünyagörüşünün inkişafı, məhdud şəxsi varlığın hüdudlarını aşmaq üçün şüurun təkmilləşdirilməsi”. [2, c.55]

İnsan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının onun simvolik komponentinin ideoloji, mənəvi-əxlaqi komponenti kimi sosial-fəlsəfi təhlilinə ehtiyac, dəyərin mahiyyətini müəyyən edən metodoloji vasitələrin aydınlaşdırılması ehtiyacı yaranmışdır.

İnsan fəaliyyətinin dəyər əsaslarının strukturunun və məzmununun sosial-fəlsəfi əsaslandırılmasına ehtiyac, onların strukturlaşdırılması prinsipləri, bu ümumbəşəri dəyərlərin

aydınlaşdırılması diqqəti cəlb edir. Konkret cəmiyyətin davamlı inkişafı və müasir şəraitdə uğurlu qarşılıqlı əlaqə üçün ən əhəmiyyətli olan dəyərlər mövcuddur.

Qloballaşan dünyada öyrənilən dəyər bazalarının çevrilməsinin amillərinin və məzmununun müəyyənləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bu onunla bağlıdır ki, mühüm dəyişikliklərə səbəb olan qlobal proseslər obyektiv olaraq yeni tip insanın formalaşmasına tələbat yaradır və müvafiq insan fəaliyyətinin və onun requlyativ dəyər əsaslarının əhəmiyyətli dərəcədə yenilənməsinə səbəb olur.

İnsan fəaliyyətindəki ziddiyyətləri, habelə müvafiq dəyər bazalarının inkişafı üçün prioritet sahələri əsaslandırmaq yolu ilə onların həlli yollarını müəyyən etmək zərurəti də yaranır.

“Qloballaşan dünyada əxlaq və mənəviyyat nəzəriyyəsi dünya haqqında sistemli elmi bilik, bütövlük, özünütərbiyə və özünüdərk, dönməzlik, insanın təbiətlə dialoqu prosesində cəmiyyətin təkmilləşdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu məqsəd milli xüsusiyyətlər və ümumbəşəri dəyərlər zəminində tarixi köklərinə sadıq qalaraq inkişaf edən Azərbaycan təhsilinin qloballaşma şəraitində şəxsiyyətin cəmiyyətlə münasibətlərini tənzimləyən aparıcı komponenti və dominant dəyərlər sistemidir.” [1]

Dəyərlər (normalarla birlikdə) hər hansı bir mədəni icmanın universal birləşməsidir. Keçmişin və indinin mədəniyyətləri arasındakı fərq, görünür, onlar üçün dəyişməz dəyərlərin fərqli iyerarxik mövqeyi kimi təqdim edilə bilər və müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər və onların həyata keçirilməsi yolları. Nəticə etibarlı ilə mədəniyyətlər arasındakı fərq onların dəyər sistemlərindəki fərqlə izlənilir.

“Dəyər” anlayışının məzmununu məsələsinə bir neçə yanaşma mövcuddur. Yanaşmaların ayrılması üçün əsas meyar dəyərlər üçün bioloji və ya sosial təbiətin dərk edilməsidir.

Dəyərlərin təbiətinin bioloji (təbii) konsepsiyası psixologiya və biologiyanın eksperimental məlumatlarına əsaslanır ki, bu da onun elmlərarası yanaşmanın tələblərinə uyğunluğu haqqında haqlı olaraq danışmağa imkan verir. İnsan fəaliyyətinin əsas vəzifəsinin müəyyən ehtiyacların ödənilməsinə yönəldilə bilən müəyyən dəyərlərin olması ilə razılaşmamaq çətinidir. Eyni zamanda, ehtiyacın və ya marağın ödənilməsi nə qədər çətin olsa, nəticənin özü də bir o qədər vacib (daha qiymətli) olacaq ki, bu da öz növbəsində sonrakı məqsədlərə çatmaqda müəyyən standartlara çevriləcək. Bioloji yanaşma fərdi ehtiyac və maraqlara üstünlük verir ki, bu da müasir elmi biliyin bəzi sahələrinin cari hadisələrə fərdi mərkəzçilik nöqtəyindən nəzərdən baxmaq meylinə uyğundur.

Bununla belə, dəyərlərin fərdin dünyanın emosional qavrayışının xüsusiyyətlərindən asılılığı onların ikinci dərəcəli təbiətini vurğulayır və onların universallığından danışmağa, mədəniyyətin real mövcudluğunu onlarla əlaqələndirməyə imkan vermir.

“Bir mədəniyyət, yaxud cəmiyyətin formalaşmasında dəyərlər əsas element kimi çıxış edir. Dəyərlər fərdi və ictimai müstəvidə ali ideallar hesab edildiyindən ətraf aləmdə baş verənləri, insanların hadisələrə münasibətini qiymətləndirən normalar rolunu oynayır. Mənəviyyata söykənən dəyərləri qarşılıqlı ictimai münasibətlərin əsaslandığı başlıca “bünövrə” hesab etmək mümkündür. Cəmiyyətin bazis tərkibinin dəyişməsi dəyərlərə təsirsiz ötürmə, mövcud vəziyyətlə hakimdəyərlərin mübarizəsi qaçılmaz olur. Dəyərlər həyatın bütün (dini, iqtisadi, siyasi, sosial, ideoloji, fəlsəfi) sahələrində başlıca məfhumlar kimi özünü göstərir. Belə ki, bu və ya digər sosial-mədəni, siyasi və dini, ideoloji qrup dəyərləri özünə meyar seçərək fərdlərin, qrup və cəmiyyətin, hətta xalqların düşüncə və davranışlarındakı mənə və məzmun yükünə qiymət verir. Bununla yanaşı, dəyərlər stimül və motivasiya rolunu oynayaraq, fərdlərə təsir vasitəsi kimi çıxış edir. Odur ki, davranışlarda dəyərlərin şüurlu və mexaniki “təzahür”ünü açıq şəkildə müşahidə etmək mümkündür.” [5]

Naturalist yanaşmada ikilik gizlənilir, bir tərəfdən... münasibətlərin “biologiləşdirilməsi”

adı altında bütün cəhdlər mədəni fəaliyyətin bioloji əsaslarını müəyyən etmək üçün şərh edilir. Digər tərəfdən, biologiləşdirmə ittihamları çox mədəniyyətin bioloji impulsların formalaşması rolunun təyin edildiyi hallara aiddir.

Naturalist yanaşmanın çatışmazlıqları dəyərləri həddindən artıq emosional fərdiyyətçilikdən xilas etmək məsələsinə gətirib çıxardı. Ancaq başqa bir ifrat ortaya çıxdı - dəyərləri "reallıqdan, məkandan və zamandan kənarında olan ideal varlıqlar" kimi qəbul edən "obyektivist" cərəyanlar meydana gəldi. "Obyektivistlərin" araşdırmalarına uyğun olaraq, dəyərlər təcrübədən və insanın özündən asılı olmayan və ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən bir növ mütləqlik kimi qəbul edilməlidir. Obyektivist anlayışlar yalnız dəyərləri həddindən artıq biologiləşdirmədən azad etmək cəhdləri kimi qəbul edilməlidir, onlar təbiətşünaslarla ciddi rəqabət aparmağa qadir deyillər. Obyektivist nəzəriyyələrin çoxlu sayda zəif tərəfləri var: ideal dəyərin daşıyıcıdan təcrid olunması, dəyərlərin real həyatda işləmə mexanizmini adekvat şərh edə bilməməsi, nəzəri tədqiqatların həddindən artıq spekulyasiyası, digərləri ilə əlaqələrin olmaması, normativ dəyər sistemləri haqqında elmi biliklər sahəsinin qüsurlarından xəbər verir.

Dəyərlər insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. İnsan fəaliyyətinin strukturu, onun özüntəşkili məhz dəyərlər sistemilə müəyyən olunur. Bu halda şəxsiyyət dəyər sistemində əsaslanan sosial fərd kimi çıxış edir. Fərdə, insan fəaliyyətinə, onun aksioloji funksiyalar sistemində şəxsi dəyərlər sistemi təsir edir. Deyilənlərdən məlum olur ki, dəyərlər sistemi insan fəaliyyətinin özülü rolunu oynayır.

”Məhz o, subyektin intensional fəaliyyətinin şəxsi (dəyərlərlə mənalaşdırılmış, dəyərlər baxımından rəsonal hesab olunan) tiplərini müəyyən edir” [7, s.368].

Naturalist və obyektivist anlayışlar onların biososial mahiyyəti konsepsiyasında təcəssüm olunan dəyər münasibətlərinin dualizminin əlaməti kimi qəbul edilməlidir. Bu yanaşma T.Parsons, R.Merton, E.Şils, Q.Naqqel, Q.Bekker, R.Boskov, H.Blumer və başqalarının əsərləri üçün səciyyəvidir. Bununla bağlı insan iki sistemdə təbii, eyni zamanda mədəni mövcud olur. Bu başlanğıclardan hər hansı birinin üstünlüyü ilə bağlı müzakirələr çox vaxt bu başlanğıcların bir-birini üzvi şəkildə tamamlamaqla yanaşı, izomorf olması ilə nəticələnir və buna görə də onlar arasında aydın sərhədin yaradılmasından imtina etmək lazımdır.

“Sonra, onlar şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının əsas amilidir. Lakin nəzərdə tutulmalıdır ki, bu funksiyalar dəyərlərin bütün növlərində eyni səviyyədə yerinə yetirilmir, bu münasibətdə ciddi fərqlilik özünü göstərir. Başqa sözlə deyilsə, şəxsiyyətin həyatında oynadığı rola görə əsas yeri məqsəd-dəyərlər tutur, vasitə dəyərlər isə ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirlər” [3, s.17].

İnsanın mənəvi fəaliyyətinin dəyərlərlə əməli bağlılığı vardır. Xristian filosofları və ilahiyyətçiləri, buddizm, hinduizm, sufizm nəzəriyyəçiləri, müxtəlif istiqamətli mistiklər insanın təbii həyat istəyinin boğulmasını bilavasitə mənəvi təcrübə ilə əlaqələndirirlər. Bunun səbəbi, artıq qeyd edildiyi kimi, təbii həyatın eqoizm, həzz və faydalılıq ifadəsi kimi dərk edilməsidir. Belə münasibət təbiətdə iki qütb və fərdi varlığın başlanğıcının ifadəsi kimi təbii həyat və mənəviyyətə qarşı çıxan təkəkkür dualizmi ilə bağlıdır. Həyatın bütövlükdə qavranılması, buradakı mənəvi zənginləşmə mənəvi fəaliyyətə fərqli qiymət verir. Təbii və mənəvi prinsiplərin vəhdəti onların şüursuz və şüurlu şəkildə can atdıqları ümumi məqsədlərlə əlaqələndirilir. Bunlara ilk növbədə azadlıq daxildir. Dünyadakı qarşılıqlı təsir prosesləri də kainatın bu ən mühüm amilini izləməyə əsaslanır. Fiziki və mənəvi bütövlük unikalılığı ifadə etməyə, onu başqa hadisələr ələminə gətirməyə meyllidir.

“Mifoloji əsaslardan irəli gələn dəyərin həqiqətlə eyniləşdirilməsi dini şüur və dəyərin faydalılıqla eyniləşdirilməsinə, praqmatist-pozitivist düşüncəyə görə isə, insanın və onun yaratdığı xüsusi mənəvi fəaliyyət sahəsinin fəlsəfi dərk edilməsinə gətirib çıxartdı” [4, c.71]

Buna görə də aksiologiya üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif qiymətləndirmə növlərini fərqləndirən məntiqin köməyi lazımdır. Müəyyən vəziyyətlərdə dəyər və həqiqət münasibətləri, dəyər və faydalılıq münasibətləri kimi, tam olaraq bir-birini tamamlayır. Eyni hadisənin, obyektin, hərəkətin həqiqətinin və ya faydalılığının müəyyən edilməsi, faydalılığın praktikada yaranması, həqiqətin praktikada yoxlanılması baş verir.

“Şəxsiyyətin dəyərlilik məzmununun bütövlük səviyyəsi olmaq etibarını ilə mənəviləyin yaranması ilə bəlavəsətə bağlıdır. Həmin səviyyə şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin səciyyəsinə göstərməklə, özünü dəyərlilik-rasional əxlaqi davranışda ifadə edir. İntensionallığın (davranış üslubu, həyat tərzi, şəxsiyyətin dəyərlər seçimi sistemi) əsasında duran ilkin müqəddəm şərt insan ilə reallığın dəyərlilik mənə sferasını ifadə edən mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı təsirdir. Şəxsiyyətin formalaşmasında bu qarşılıqlı təsir başlıca yer tutur. Öz mahiyyətinə görə şəxsiyyət unikal xarakter daşıyır, özü də unikallığın mənası sadəcə onun təkrar olunmazlığında deyil, həm də bir şəxsiyyət varlığının digəri ilə əvəz oluna bilməməsinə yəqinliyində ifadə olunur. Hər bir fərd onun müəyyən sosial statusunu təmin edən bu və ya digər sosial dəyərlərin seçiminə üstünlük verməklə şüurlu surətdə özünü nə dərəcədə müəyyənləşdirə bilirsə, bir o dərəcədə də şəxsiyyətə çevrilir” [7, s.369].

Beləliklə, dəyərlərdən praktiki olaraq insan fəaliyyətində daim istifadə olunur. Dəyərlər insanın fəaliyyətilə sıx bağlı olub, onun davranış və hərəkətlərinin reqlulyativ yönüm rolunu oynayır. Dəyər, fərdin azadlıqdan istifadə etmək imkanı, dəyərlərin seçilməsi və varlığın mənası, bu dəyərlərin və mənaların daha yüksək məzmununu, daxili dəyərlərin praktik fəaliyyətə və davranışa çevrilməsi kimi başa düşülə bilər. Buna görə də dəyər anlayışları və hadisələri seçim, mənəvi məqsəd və mənəvi-praktik davranışa təsir edən amil kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullazadə, N. Qloballaşma və əxlaqi-mənəvi dəyərlərin qorunması/04.10.2019// <https://www.fact-info.az/news?id=7112>
2. Баева, Л. В. Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей : монография / Л.В. Баева. – Астрахань, 2008. С.55
3. Насиуев, Z. Keçid dövrü və sosial dəyərlər // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. 2002, №3-4 ,s.17
4. Каган, М.С. Философская теория ценности. — Санкт-Петербург, ТОО ТК "Петрополис", - 205 с.
5. Məmmədov, E. Dəyərlər: mahiyyəti, fərdi və sosial həyatda əhəmiyyəti və funksiyaları// <https://scwra.gov.az/az/view/articles/362/deyerler-mahiyyeti-ferdi-ve-sosial-heyatda-ehemiyeti-ve-funksiyalari>
6. Rəcəbli V. Dəyər anlayışının mahiyyətinə dair /21.07.2019 // <https://www.geotra-tegiya.az/news.php?id=50/>
7. Rzayev, M. Müasir şəxsiyyət (sosial-fəlsəfi təhlil)- Bakı, 2015, -513
8. Rzayeva, N. Dəyərlərin təşəkkülü: tələbələrin dəyərlər sisteminin formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri - Psixologiya Elmi-Tədqiqat İns... <https://psixologiya-institutu.az/2020/11/26/deyarlarnin-teshakkulu-telabelarin-deyarlər-sisteminin-forma-lasmasinin-psixoloji-xususiyyetleri-2/4/10>

Нурай Киблалиева

**ЦЕННОСТЬ КАК РЕГУЛИРУЮЩАЯ ОСНОВА ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается возможность осмысления ценностей как регулятивной основы в подходе к человеческой деятельности и сущности человека только в условиях системности. Было отмечено, что ценности вносят порядок в существование и деятельность человека. Ценностная культура формируется всеми условиями жизни, приспосабливается к действительности, включаясь в деятельность, составляет основу поведения и регулирует их. Отношения между деятельностью и ценностью взаимны, понятие деятельности не может быть определено без ценности. Однако в деятельности человека нет деления на субъективно-мотивированные виды деятельности которые всегда понимаются и реализуются объективно. Многообразие ценностей в полной мере отражает многообразие структуры человеческой деятельности. Ценности выступают в качестве нормативных требований, направленных на деятельность человека.

Ключевые слова: *ценность, человек, действие, поведение, цель, регулятивная основа, существование, порядок*

Nuray Qiblaliyeva

VALUE AS THE REGULATORY BASIS OF HUMAN ACTIVITY

ABSTRACT

The article examines the possibility of understanding values in the approach to human activity and the essence of man only in the conditions of systematicity, as a regulatory basis. It has been noted that values bring order to human existence and fortune-telling. Value culture is formed by all the circumstances of life, is harmonized with reality, including in activity, forms the basis of behavior and regulates them. The relationship between activity and value is mutual, the concept of activity cannot be defined without value. In human activity, however, there is no division subjectively motivated activities are always objectively understood and carried out. The diversity of values fully reflects the diversity of the structure of human activity. Values Act as normative requirements aimed at human activity.

Keywords: *value, man, activity, behavior, purpose, regulatory basis, being, order*